

‘Chaotische toestanden’ het Leidse arbeidsbureau tijdens de verscherpte arbeidsinzet

door Alphons Siebelt

De verscherpte arbeidsinzet¹

Om te voldoen aan de toenemende vraag naar arbeidskrachten ging het Duitse gezag in Nederland ertoe over een uitgebreide arbeidsplicht in te voeren. Vanaf april 1942 werden steeds meer mannen op grond van speciale regelingen en bijzondere acties door de Fachberater, de Duitse ambtenaar van het Gewestelijk Arbeidsbureau² verplicht tewerkgesteld in Duitsland of in de bezette gebieden. Vanaf 6 mei 1943 werden bij verordening alle mannen in de leeftijd van 18 tot 35 jaar verplicht zich bij het Arbeidsbureau te melden voor de arbeidsinzet. Wie echter voor Nederland en Duitsland belangrijk werk verrichtte kon worden vrijgesteld³. In de periode 12 mei tot 9 juni 1943 moesten zich achtereenvolgens de "jaarklassen" (geboortejaren) 1921, 1922, 1923, 1924 en 1920 (gedeeltelijk) melden. Uiteindelijk zijn daarna alleen de jaarklassen 1922, 1923 en 1924 daadwerkelijk opgeroepen. Degene uit die jaarklassen, die was afgekeurd of vrijgesteld, kreeg een bruine Ausweis. Vanaf half juni moest ieder arbeidsbureau een bepaald contingent mannen op de gereedstaande treinen zien te krijgen. Leiden werd geacht vanaf 18 juni dagelijks 170 mannen te leveren⁴.

De Duitse maatregelen vanaf april-mei 1943⁵ werkten als een schokgolf op de Nederlandse samenleving. Vele jonge mannen zochten een goed heenkomen, maar dat was niet zo makkelijk omdat men dan al gauw geld en distributiebescheiden ging missen. Vooral dat laatste was een groot probleem, wanneer men niet over de juiste papieren van het GAB beschikte. Zonder distributiebonnen kon men vrijwel geen basisvoedsel kopen en was men aangewezen op de zwarte markt. Werklozen moesten wel ‘stempelen’ om in aanmerking te blijven komen voor de ‘steun’.

Het Gewestelijk Arbeidsbureau te Leiden

Met ingang van 1 mei 1941 was de gemeentelijke Arbeidsbeurs, een afdeling van de gemeentelijke dienst Sociale Zaken, in het nieuw gevormde Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) opgegaan. Bijkantoren waren er in Lisse, Katwijk en Alphen aan de Rijn. Het werkgebied van hoofd- en bijkantoren omvatte ongeveer 238.000 mensen. Na een reorganisatie in mei 1943 kwam daar het kantoor Gouda bij, maar dat is min of meer zelfstandig gebleven en had een eigen Fachberater. Het hoofdkantoor alleen bestreek een gebied met ongeveer 115.000 mensen. Medio 1943 waren er bijna 100 mensen werkzaam; een half jaar later was dat gestegen tot ruim 130. Het aantal leden van de NSB is nooit hoog geweest, maar, zoals nog ter sprake zal komen, er kwamen wel enkele sleutelposities in handen van partijmensen⁶. Over de activiteiten van het Gewestelijk Arbeidsbureau Leiden met bijkantoren gedurende de bezetting staan ons een algemeen verslag (hierna: Verslag) ter beschikking plus enkele persoonlijke verslagen⁷. Ze zijn na de oorlog gemaakt en bevatten veel, maar zeker niet alle informatie.

Het arbeidsbureau kende verschillende afdelingen voor vak- of branchegerichte arbeidsbemiddeling. Zo was er een afdeling voor de metaalbedrijven, bouwbedrijven, textiel, jeugdbemiddeling en een afdeling vrouwen. Tevens was er een afdeling voor de werkverruiming en voor de Land- en Tuinbouw. De uitvoering van alles wat met de tewerkstelling in Duitsland en Frankrijk te maken had was een aangelegenheid van de afdeling Migratie. Deze afdeling verstuurde de oproepen voor de keuring, stelde de transportlijsten samen, stempelde de distributiebescheiden en schreef de Ausweise uit. De afdeling telde medio '43 ongeveer 25 personen met M.I. Smit als chef. Hij werkte op de “beruchte” kamer 14 van het gebouw aan de Doezastraat, waar men zich moesten melden⁸. Vanaf begin maart was Sachbearbeiter O. Grieser aangesteld om de werking van de afdeling te controleren. Hij ontpopte zich als een fanatiek speurder naar 'contractbrekers', mannen die na hun verlof niet meer naar hun werk waren teruggekeerd.

Mr. H. Hazelhoff

Vanaf de oprichting stond het GAB Leiden onder leiding van mr. H. Hazelhoff, afkomstig van het Departement van Sociale Zaken⁹. Volgens het Verslag creëerde Hazelhoff op het GAB een sfeer, waarin de ambtenaren de mogelijkheid kregen, alles te doen wat in hun vermogen lag om mensen uit de arbeidsinzet te houden, ook al werden de regels zeer ruimhartig toegepast of zelfs overtreden: *“Al spoedig bleek dat de directeur en het nieuw aangestelde personeel in ééndezelfden geest wilden werken, zoodat een ongeorganiseerd samenwerken tusschen alle ambtenaren ontstond”*. Hazelhoff hield goed in de gaten wie er op het GAB kwam werken. Een andere ambtenaar schrijft in zijn verslag: *“Uit voorzorgsgronden.”* Enig onderling wantrouwen zal er ook wel zijn geweest. Er was geen homogeniteit onder de werknemers omdat men afkomstig was van verschillende andere instanties, zoals de gemeentelijke sociale diensten, de arbeidsbeurzen, maar ook van elders.

Hazelhoff's houding werd hem echter niet door iedereen in dank afgenomen. In april '42 had hij naar aanleiding van de invoering van de uitgebreide arbeidsplicht zijn ontslag al een keer aangeboden in een collectieve actie van rooms-katholieke directeuren. Een medewerkster, lid van de NSB, beklagde zich over hem bij de SD en Hazelhoff werd ter verantwoording geroepen. Op 10 oktober 1942 werd hij door Seyss-Inquart ontslagen. De Chef Arbeidsbemiddeling Oostveen trad op als waarnemend directeur tot juli 1943¹⁰. Het was een zware slag, maar ondanks zijn ontslag bleef Hazelhoff met heel wat ambtenaren in contact staan. Hij werd een soort vertrouwensman: *“Hij verschaftte werk, zonodig financiële middelen, zocht onderdak voor personen, die verdwijnen moesten en dit alles geschiedde zo eenvoudig en rustig, dat geen buitenstaander vermoedde, dat de heer Hazelhoff nog bemoeienissen had met het Gewestelijk Arbeidsbureau”* aldus het Verslag. In juli kwam er een nieuwe directeur die lid was van de NSB. Naast hem waren slechts de keuringsartsen en enkele ambtenaren lid van die partij.

Hulp door Leidse GAB-ambtenaren aan Arbeidsinzet-weigeraars

Het Verslag is niet onverdeeld enthousiast over de instelling van de mensen, die tijdens de jaarklassenactie werden opgeroepen. Verbazing klinkt door over het feit dat de aanmeldingen de verwachtingen ver overtroffen. De bereidheid om in Duitsland en Frankrijk te gaan werken was niet gering. Ook wilden velen gaan werken voor de Wehrmacht in de directe omgeving vanwege de aantrekkelijke verdiensten. Mensen moesten worden overgehaald om niet naar Duitsland te gaan maar soms werd er dan van de ambtenaren op hoge toon geëist dat er maar iets geregeld moest worden, terwijl men zelf absoluut geen risico wilde lopen. Het Verslag gaat vrij uitvoerig in op de legale manieren om iemand uit de arbeidsinzet te houden bijv. door criteria erg ruim te interpreteren, door alle argumenten zonder nader onderzoek te aanvaarden of door de zaak te laten versloffen. Ook werden veel jongemannen ondergebracht in de landbouw.

Maar op den duur was dat niet genoeg. Er moesten grenzen worden overschreden. Daarbij speelde de afdeling Migratie een belangrijke rol. Het is bekend dat Smit diverse mensen heeft benaderd met de vraag of men onderduikers kon onderbrengen. De familie De Geus bijvoorbeeld van de melkhandel aan de Hoefstraat en de familie Kromhout van de groentewinkel op de hoek van de Pieterskerkgracht en de Diefsteeg¹¹. Smit had ook dergelijke contacten met H. Stoffels, procuratiehouder van de sigarenfabriek Wijtenburg¹². Wellicht dat Smit nog meerdere mensen heeft gesproken over het onderbrengen van onderduikers. De buurtwinkel was daarvoor kennelijk een geschikt adres. Via deze mensen ontstond een “distributiecentrum” voor onderduikers, waarbij ook mensen van het Distributiekantoor betrokken waren¹³. Met de aansluiting bij de Leidse groep van De Geus, Zandbergen en Kromhout bij de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) ontstonden er ruimere mogelijkheden voor het onderbrengen van onderduikers en dat was hard nodig. Smit en anderen deden hun uiterste best mannen uit de arbeidsinzet te houden. Lukte dat niet op de officiële manier, dan werd – voor wie dat echt wilde – een passende oplossing gezocht via de achterdeur. Zoals zal blijken werkte Smit niet alleen.

In juni 1943 werd één ambtenaar gearresteerd, A.J. van der Hoek. Hij had oude verlofpassen veranderd van mensen die al in Duitsland (of Frankrijk) werkten, maar niet terug wilden (de zgn.

“contractbrekers”). Helaas verklapte iemand die was aangehouden, dat Van der Hoek hem de papieren had bezorgd, waarop arrestatie volgde. In een proces voor het Obergericht, dat door Hazelhoff werd bijgewoond, werd hij veroordeeld tot 3 maanden gevangenis met aftrek van voorarrest. Na zijn vrijlating ging hij samen met Hazelhoff naar het Rijksarbeidsbureau te Amsterdam, waar men hem mededeelde, dat hij maar contact met de directeur van het GAB Leiden moest opnemen.

Toen hij zich op 4 januari 1944 bij het GAB meldde kon hij, na door de nieuwe directeur op een 'boetepredicatie' getraceerd te zijn, weer aan de slag. Van der Hoek had eerder in 1941 al keuringskaarten vervalst. Tot zijn teleurstelling merkte hij dat dat niet altijd in goede aarde viel. Afgekeurden konden ook niet in Frankrijk gaan werken en daar was wél belangstelling voor. Deze ambtenaar werkte zelfstandig, anderen werden door individuele personen of door organisaties benaderd of zij konden helpen.

Er werd nog meer geknoeid bij de administratie van de medische keuringen op het GAB, die werden verricht door NSB-artsen. Een zuster ontkwam door ontslag aan melding bij de Sicherheitsdienst¹⁴. Een administratief assistente voegde af en toe iets toe aan de dossiers. In de loop van 1943 kon de chef van de afdeling Jeugdbemiddeling Henk Rodenburg beschikken over valse aanstellingsbewijzen bij bedrijven, die verdedigingswerken in de kuststreek bouwden. Daarmee was men vrijgesteld van de arbeidsinzet in Duitsland¹⁵.

Vrij kort nadat het Nationaal Steunfonds in Leiden actief was geworden (begin 1943) werd Joh. Siebelt medewerker van deze organisatie. Hij was waarschijnlijk de eerste ambtenaar van het GAB die full time voor de illegaliteit ging werken. Vanuit de Leidse Schouwburg bouwde hij de falsificatiecentrale van het NSF op, de 'Arbeidscentrale' (AC), waarover elders uitvoeriger wordt geschreven¹⁶. Hazelhoff was van het bestaan op de hoogte en zorgde voor sommige materialen.

Opmerkelijk is toch wel, dat de Fachberater Appler en de Sachbearbeiter Grieser tot november 1943 niet in de gaten hebben gehad dat er feitelijk te weinig mensen naar Duitsland vertrokken. Het kon Appler weinig schelen en hij nam genoegen met de statistieken. Het Verslag noemt enkele afgeronde cijfers. Van de 3500 aanmeldingen inzake de jaarklassenactie zijn 600 mensen naar Duitsland (of Frankrijk) vertrokken. Eind november 1943 waren er 'op papier' in totaal 12.000 mensen vertrokken, waarvan 7000 werkelijk. Maar daarvan kwam een substantieel deel, 5500 mensen, na drie of zes maanden terug wegens verlof. Velen daarvan zijn niet weer teruggegaan, zodat het aantal 'contractbrekers' sterk toenam¹⁷.

Er was geen sluitende controle op het daadwerkelijk aantal vertrokken mensen. Het was erg druk, maar het leverde eigenlijk te weinig op. De ambtenaren van het GAB vonden het prima zo, net als de Fachberater, die wellicht andere cijfers voor zijn neus heeft gekregen. Waren 3500 aanmeldingen veel? De verantwoordelijke Duitse instantie, de Hauptabteilung Soziale Verwaltung (HSV), was al tevreden met een landelijk aanmeldingspercentage van 50; in Leiden lag dat vermoedelijk op 60-70. Dat zegt overigens niets over de motieven die de mensen hebben gehad zich al of niet te melden¹⁸.

Een nieuwe directeur

In het kader van een landelijke actie controleerde "Prüfer" F. Niemeyer in september en oktober 1943 de gehele administratie van de jaarklassen. Hij constateerde dat er een heleboel mis was. Vele mannen werden alsnog aangewezen om te worden uitgezonden. De sfeer op het GAB veranderde radicaal door de komst van een nieuwe NSB-directeur in november 1943, Gerard W. Diederix. Hij liet de gehele jaarklassen-administratie opnieuw onderzoeken door twee kameraden, A. Kunst en E. Middelaer; zij constateerden 'een chaos' op de kantoren. Vele papieren lagen overal verspreid. Er werd op 21 december rapport uitgebracht, dat door Diederix aan het Rijksarbeidsbureau te Amsterdam werd gezonden¹⁹: *"Het is gebleken, dat op de meest roekeloze wijze met aanmeldingsformulieren en Kartei-Karten is omgesprongen"*, aldus het rapport dat van de controle werd opgemaakt. *"Leiding en personeel bleken niet deskundig te zijn en men heeft gehandeld naar eigen inzicht en steeds verkeerd."* Ausweise slingerden rond. Aanbevolen werd de gehele

jaargangenactie 1922-1924 opnieuw te bewerken en "*zodoende orde te scheppen in de chaotische toestanden, die thans op de Afd. Migratie ... heerschen.*"

Half december kreeg Diederix een tip, dat een bepaalde jongeman in Utrecht uit de trein was gestapt en dat dat bepaald niet de eerste was. Er werd bij ieder transport en "buitengewoon aantal personen" vermist. De politie werd ingeschakeld. Na zijn arrestatie op 15 december vertelde deze man dat hij via een 'heer X' instructies had gekregen de trein bij Utrecht te verlaten en dat deze 'X' later zijn Ausweis had veranderd zodat hij nu bij een bakker in Voorschoten kon werken. Bij controle van de transportlijst werd vervolgens geconstateerd, dat de ambtenaar Th. Belt gegevens had genoteerd juist bij deze jongeman. Belt werd gearresteerd en met hem ook J. Raaphorst, A. Scheele en – op verdenking van medeplichtigheid aan de handelingen van 'X' - Smit. Smit werd verantwoordelijk gesteld voor de wanorde op de afdeling en dat werd hem nu aangerekend. Hij had er volgens Diederix zo'n chaos van gemaakt, dat hij er zelf de weg niet meer in kon vinden. Maandag 20 december verliet J. Laman de afdeling en kwam niet meer opdagen. In enkele dagen was de afdeling Migratie vijf man kwijtgeraakt²⁰. Smit werd na een korte detentie ontslagen. Hij had onder Appler "vrij spel" gehad met het uitschrijven en administreren van Ausweise maar dat kostte hem nu zijn functie²¹. Aangezien de administratie dringend moest worden geordend werd kameraad Middelaer tot chef van de afdeling benoemd. Met één van de eerste maatregelen werd het de ambtenaren verboden zelfstandig het distributiekantoor schriftelijk toestemming te geven bonnen e.d. uit te reiken aan verlofgangers en mensen, die uit Duitsland waren teruggekeerd; dit moest voortaan gebeuren met genummerde formulieren, die door Middelaer moesten worden getekend. Zowel bij het GAB als bij het distributiekantoor werd daarvoor een speciaal register bijgehouden²². Deze regeling was duidelijk bedoeld de clandestiene verstrekking van deze zaken aan 'contractbrekers' en onderduikers te stoppen.

Zurückstellungsverfahren

Nog vóórdat de jaarklassenactie was afgelopen werd eind 1943 een nieuw systeem geïntroduceerd, waarbij het GAB en de Nederlandse organisaties, die hadden tegengewerkt, grotendeels buiten spel kwamen te staan. Via de werkgever moesten alle mannen tussen de 18 en 45 jaar worden geregistreerd. Voor ieder personeelslid moest een driedelige kaart worden ingevuld, met daarop alle gegevens van de persoon, waaronder het nummer van het persoonsbewijs. Deze groene kaarten moesten met een begeleidingsformulier worden opgestuurd naar de voor het bedrijf aangewezen Duitse instantie²³ voor een advies over een (evt. tijdelijke) "Zurückstellung" (vrijstelling) of tewerkstelling. Na ontvangst zond de instantie naar het bedrijf een (naamloos) bewijs van ontvangst, dat soms 'Interimsquittung' maar meestal Bestätigung werd genoemd²⁴. Het advies werd aangegeven op de drie delen, waarna de kaart naar het GAB werd teruggezonden.

Op het GAB nam de Fachberater een beslissing, welke op de kaart werd aangegeven met een stempel en een handtekening. Daarna werd de kaart gesplitst. Deel 1 (Z1) bleef bij het GAB, de betreffende toezichthoudende Duitse instantie kreeg deel 2 (Z2) en deel 3 (Z3) ging naar het betreffende bedrijf. Deze procedure heette het Zurückstellungsverfahren. Hoewel het werd gepresenteerd als een vrijstellingsprocedure was het in feite een totale registratie van alle werknemers in het bedrijfsleven, aangezien voor alle mannen een Z.S.-kaart moest worden ingevuld. Het Z.S.-Verfahren bracht een hoop administratief werk met zich mee. Voor de regeling werd op het GAB een aparte – vrij ingewikkelde – *Kartei* opgezet, naast de karthotheek voor de jaarklassenactie. De mannen uit de geboortejaren 1922, 1923 en 1924 kregen in beginsel géén vrijstelling. Het Z.S.-Verfahren werd gefaseerd ingevoerd, eerst voor de overheid en later voor het gehele bedrijfsleven. Aangezien deze maatregel allesomvattend is geweest worden hier alleen die onderdelen vermeld welke voor ons verhaal van belang zijn. Kaarten moesten worden ingediend bij de Hauptabteilung Wirtschaft te Amersfoort door:

textielondernemingen: vóór 23 december 1943

Handel, Ambacht, hôtél, restaurants en café's en bureau's, werkzaam op het gebied van de handel en economie: vóór 6 maart 1944

En bij de Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft te Den Haag door:
alle bedrijven, die direct of indirect met de landbouw te maken hadden: vóór 30 april 1944
Vanaf eind juli 1944 kwamen er aparte acties voor de industrie, bankwezen, bosbouw,
bouwondernemingen en het wegverkeer.

De aanslag

De nieuwe aanpak van Diederix en de invoering van alweer een nieuwe regeling bracht de schrik er bij sommige illegalen blijkbaar goed in. Op 3 januari 1944 werd een aanslag op de directeur gepleegd met verstreckende gevolgen²⁵. De Duitsers namen 32 mannen in gijzeling en vermoordden drie bekende Leidenaars. Ondanks de dramatische gevolgen werden door dezelfde groep plannen gesmeed het arbeidsbureau in brand te steken. Een ambtenaar werd benaderd en leidde iemand van de Raad van Verzet (RVV)²⁶ rond in het gebouw²⁷. De aanslag leidde ook tot een onderzoek door de SD, met op 15 mei een razzia in De Kooi als gevolg. Omdat de vermoedelijke dader van de aanslag niet kon worden gevonden werden familieleden en bekenden meegenomen. Doordat enkele mensen van de RVV, die de brand zouden gaan stichten, bij de razzia werden gearresteerd, kwam de brandstichting in het gebouw aan de Doezastraat niet tot verwezenlijking.

Het is nooit precies duidelijk geworden waarom Diederix dood moest. Hij had een kwalijke reputatie, maar was daarin natuurlijk niet uniek. Door zijn toedoen was de controle geïntensiveerd en waren op het GAB het hoofd van de afdeling Migratie en drie van diens medewerkers gearresteerd. Verwachtte men nog meer arrestaties, m.a.w. waren er nog meer mensen op die afdeling bij illegale werkzaamheden betrokken?

Volgens het Verslag zijn van de afdeling in april en mei 1944 nog meer GAB-ambtenaren gearresteerd omdat zij betrokken waren bij het clandestien verlengen van Ausweise, waaronder C.H. Carton²⁸. Zijn naam staat ook op het monument ter gedachtenis aan de razzia in De Kooi.²⁹ Klaarblijkelijk was hij betrokken bij of lid van de RVV. Dat zou kunnen verklaren, waarom Carton naar Duitsland is gevoerd. Wellicht is zijn groep door het optreden van Diederix en de arrestatie van Smit zo ongerust geraakt, dat men heeft besloten Diederix uit de weg te ruimen om verdere controle te verhinderen. Diederix overleefde de aanslag en zette door. Na enkele weken als tijdelijk directeur in Leeuwarden te hebben gewerkt³⁰ kwam hij begin april terug naar Leiden en benoemde nog enkele kameraden. Inmiddels was Appler in februari ontheven van zijn taak en opgevolgd door de fanatieke K. Branschke, een S.S.-er, speciaal belast met de zorg voor het Z.S.-Verfahren. Er zijn sterke aanwijzingen, dat verschillende nieuw benoemde ambtenaren het "geknoei" hebben voortgezet³¹. Omdat de aandacht zeer sterk op de afdeling Migratie was gericht kon men op andere plaatsen makkelijker iets bewerkstelligen.

Landelijke acties tegen de Z-kaarten

Aangezien deze regeling geheel buiten het arbeidsbureau om ging, was het voor de illegaliteit heel moeilijk geworden vat te krijgen op deze nieuwe ontwikkelingen. Een mooie mogelijkheid ontstond toen er GAB-ambtenaren bij de Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft te Den Haag konden worden geplaatst voor de verwerking van de Z-kaarten. Na enig gemanipuleer lukte het de Haagse GAB-ambtenaar H.P.M. Hakkaart op maandag 27 maart 1944 bij de Hauptabteilung aan de slag te gaan³². Dat was een goede zaak, want Hakkaart was lid van de LO en stond in contact met het Nationaal Comité van Verzet³³. De vrijdag ervóór had de LO-TOP vernomen, dat er mogelijkheden waren bedrijven te voorzien van ontvangstbewijzen van de Hauptabteilung Wirtschaft te Amersfoort, die in de administratie waren gedekt. Daar had de Westlandse Knokploeg van LO-leider Bertus Valstar (lid van de LO-Top) een betrouwbare connectie gekregen met twee ambtenaren. Die informatie werd nog dezelfde dag het land in gezonden. Enige spoed was gewenst, want de sluitingstermijn voor inzending van de Z-kaarten voor een fors aantal bedrijven was al verstreken. Maar men kon in ieder geval ervaring op doen voor de volgende keer³⁴. Dit was het begin van een gecoördineerde, landelijke aanpak.

Everstijn heeft een plan

Het verzet tegen de arbeidsinzet had in Leiden begin 1944 geresulteerd in een mislukte moordaanslag op de directeur van het GAB met als gevolg drie doden en ruim dertig gegijzelden. Een flink aantal ambtenaren van het GAB was gearresteerd of ondergedoken. Een meer subtiële administratieve aanpak kon wellicht al dat geweld vermijden en meer resultaat opleveren. Eind april was er alweer een nieuwe sluitingstermijn voor het indienen van Z-kaarten van landbouwbedrijven, dus men moest opschieten.

Ergens in april legde Everstijn (die zojuist hoofd van het NSF-district Zuid-Holland Noord was geworden) aan de leider van het NSF, Walraven van Hall, een uitgewerkt plan voor, waarop deze direct op pad ging om anderen er bij te betrekken. Kort daarop vond in Leiden aan het Rapenburg een vergadering plaats waarbij aanwezig waren A. van Velsen van het Nationaal Comité, Walraven van Hall van het NSF, "Hugo" van de LO (Teus van Vliet³⁵), LO-mensen uit het noorden en zuiden, een vertegenwoordiger van de verzorgingsgroep van Trouw, Everstijn en de bovengenoemde Hakkaart³⁶. In deze vergadering werd de Z-kaarten actie besproken. Nadat Van Hall enige terughoudendheid bij de aanwezigen ten aanzien van die nieuwe persoon had weten weg te nemen ontvouwde Everstijn zijn plan en vermoedelijk besprak Hakkaart wat hij bij *E und L* zou kunnen doen.

Later kwamen de betrokken ambtenaren van de Hauptabteilungen en arbeidsbureau's bij elkaar in de vergaderzaal van het provinciehuis te Arnhem o.l.v. Kees Pruys, lid van de Top van de LO³⁷. We kunnen er van uitgaan, dat in bovengenoemde vergaderingen afgesproken is het *Z.S. Verfahren* gestructureerd te ondermijnen en op welke wijze dat het beste zou kunnen gebeuren. Hoewel dit niet expliciet wordt vermeld moet zijn besloten tot het oprichten van speciale centrales met 'schrijversclubs' om vele kaarten in te vullen. Rond deze tijd slaagde Valstar er verder in een grote partij groene Z-kaarten bij de Landsdrukkerij te bemachtigen, welke werd opgeslagen in het Historisch Archief te Den Haag. Twee leden van Valstar's KP onderhielden de contacten met beide Hauptabteilungen.

De opdracht de Z-kaarten actie te saboteren werd volgens Everstijn door de verschillende verzetsorganisaties gezamenlijk verstrekt aan "*de Afdeling Leiden N.S.F.*"³⁸. Volgens het naoorlogs verslag van de Leidse illegaliteit heeft in juni 1944 "*de vergadering van de centrale leiding der diverse organisaties aan dit bureau [de Arbeidscentrale] de uitwerking ... opgedragen van de sabotage van de z.g. Z-kaarten-actie der Duitsers in geheel Nederland*"³⁹. Is er een derde vergadering geweest of is wellicht de vergadering in Arnhem bedoeld? Deze opdracht betrof naar men mag aannemen niet de totale praktische uitwerking gelet op de enorme omvang van het werk. Aan de hand van de overgebleven materialen kunnen we proberen te achterhalen wat er in de praktijk van terecht is gekomen.

Instructies voor Leiden

Volgens Hakkaart werkte men in Den Haag als volgt. Via de samenwerkende organisaties werden hele pakken Z-kaarten door diverse groepjes mensen ingevuld. Het ging daarbij om niet-bestaande bedrijven met niet-bestaande werknemers. De verzamelde Z-kaarten werden opgezonden naar de Hauptabteilung in Den Haag. Na ontvangst werd een officiële Bestätigung gestuurd, welke uiteraard als onbestelbaar terug kwam. Deze kaartjes werden onderschept door de meewerkende ambtenaren en verbrand. Op de Hauptabteilung en het arbeidsbureau konden de kaarten worden 'bewerkt'. Hoewel Hakkaart zijn methode enthousiast beschrijft bleken er in de praktijk wel enige bezwaren aan te kleven. Hoe zat het immers met de bedrijven, die zich niet hadden aangemeld? Die konden een losse Bestätigung krijgen maar die bood op termijn geen bescherming. Siebelt kreeg instructies van "Anton", uit Den Haag, die zeer goed op de hoogte was van het reilen en zeilen op het GAB. "Anton" kwam een tijd lang iedere zondag naar de schouwburg⁴⁰. Wies Maat (medewerkster van de AC) heeft hem ook wel eens in Den Haag opgezocht. Vermoedelijk was het Anton van der Voort, werkzaam op het Rijksarbeidsbureau en net als Hakkaart behorende tot een Haags 'ambtenarencontact'⁴¹.

Aanvankelijk zorgde men ook voor kaarten met fictieve gegevens, maar op een bepaald moment moet men hebben beseft dat er méér mogelijk was. Over de opzet en uitwerking van het *ZS-Verfahren* door de AC staan ons nog enkele authentieke documenten ter beschikking. Daaruit blijkt

dat er in een later stadium op een andere manier werd gewerkt dan Hakkaart heeft beschreven en dat er een methode is ontwikkeld die wèl volledige bescherming bood aan de mensen en bedrijven.

Instructies van de AC

Op 31 augustus 1944 schreef Siebelt een 'algemene instructie' voor allen, die bij de actie waren betrokken. Bedrijven, die aan hun verplichting hadden voldaan door de ingevulde Z-kaarten op te sturen moesten afwachten wat de gevolgen waren. De instructie bevat de mogelijkheden voor bedrijven, die hun Z-kaarten niet hadden ingezonden en dus geen Bestätigung hadden ontvangen, althans wanneer zij onder de Hauptabteilung Wirtschaft vielen of onder de Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft. Voor de andere afdelingen zou een nadere instructie worden opgesteld. De bedrijven moesten de kaarten alsnog nauwkeurig invullen. De motivering van het verzoek tot vrijstelling moest duidelijk worden omschreven. Aangezien de inschrijvingstermijn reeds was gesloten moesten alle kaarten worden geantidateerd. De plaatselijk hoofden moesten de kaarten verzamelen en nadat ze door de AC waren behandeld weer terugbrengen.

De betrokken bedrijven konden alvast een Bestätigung ontvangen. *"Deze kan rustig getoond worden, ze is volmaakt nauwkeurig nagemaakt."* Ter geruststelling voor een eventuele controle door ambtenaren van het GAB: *"De meeste ambtenaren [van het GAB] kijken echter niet verder, dan hun neus lang is, dus men hoeft niet erg bang te zijn."*

Uit de instructie blijkt duidelijk dat prioriteit werd gegeven aan de jaarklassen 1922,1923 en 1924. Zij liepen het meeste gevaar en moesten beslist een bruine Ausweis hebben. De jaarklassen 1918 t/m 1921 konden volstaan met een aanstellingsbewijs van hun werkgever; voor hen kon een gele landbouw-Ausweis worden geregeld. De houders van een gele landbouw-Ausweis behoefden zich niet aan te melden: hun vrijstelling bleef voorlopig van kracht. De jaarklassen 1899 t/m 1917 tenslotte waren altijd 'freigestellt bis auf weiteres'. Voor hen behoefde er dus niet dringend speciale maatregelen te worden genomen.

Bij controle moest goed worden opgelet, dat 'zwart' personeel buiten de controle werd gehouden. In noodgevallen kon de AC ook bemiddelen voor een andere baan wanneer het tenminste niet ging om positieverbetering. Daarvoor werden de kostbare papieren niet verspild. Voorts wordt uiteengezet hoe men voor de mensen bij de AC een aanvraag kon indienen voor NAD-papieren (zie hierna), Ausweise, aanstellingspapieren en ontslagvergunningen, alles volgens bijgevoegd modelformulier. Daarbij moesten ook tamelijk vergaande vragen worden beantwoord: of men een vals PB had, of men gezocht werd e.d.

Die geruststellende woorden over de volmaaktheid van de vervalsingen waren nodig, omdat eerder in delen van het land (w.o. ook Zuid-Holland) Bestätigungen in omloop waren gebracht (voor de Hauptabteilung Wirtschaft te Amersfoort), welke niet goed waren nagemaakt.

Uit niets blijkt, dat de Fachberater of de directeur of iemand anders er erg in heeft gehad, dat deze actie het doelwit was van een georganiseerde aanval. Toch raakten zij ervan op de hoogte want in juni 1944 waren er bij de HSV al sterke aanwijzingen, dat er valse kaarten en Bestätigungen in omloop waren gebracht. Op een vergadering van de HSV met de directeurs van de GAB's werd hierover een mededeling gedaan⁴². Enkele dagen later, op een zaterdagochtend in juni 1944, kreeg de Fachberater bericht, dat er valse Bestätigungen in omloop waren en hoe deze konden worden herkend⁴³. Daarop werden vele foutieve Bestätigungen teruggenomen of gecorrigeerd. De LO-TOP verbood de uitgifte van deze papieren in juli⁴⁴. Ook zijn er aanwijzingen, dat dergelijke papieren op commerciële basis zijn uitgegeven. Wie met een valse Bestätigung werd aangetroffen moest - ongeacht leeftijd - meteen worden vastgenomen. Vermoedelijk is de omvang van de tegenaanval sterk onderschat.

Sluitstuk van deze hele operatie was de verstrekking van een bruine of gele Ausweis. Dat kon dus heel goed een echte bruine Ausweis zijn op basis van onjuiste gegevens. Wanneer de Ausweis slechts tijdelijk geldig was moest er (periodiek) worden verlengd. Zoals reeds beschreven, werd door verschillende GAB-ambtenaren tot medio 1944 met Ausweise gefraudeerd, vooral op de afdeling Migratie, waar ze werden uitgegeven en geadministreerd. De bruine Ausweise werden ondertekend

door de chef van de afdeling Migratie van het GAB Leiden, E. Middelaer. Op 23 juli 1944 stuurde medewerker 'S 142' een waarschuwing aan de AC, dat die zijn handtekening sinds enkele weken daarvoor licht had gewijzigd. Kennelijk had Middelaer gemerkt dat zijn handtekening werd vervalst. Uiteraard moest de handtekening op geantidateerde Ausweise wèl correct zijn. Vermoedelijk werden ook valse briefjes, met de handtekening van Middelaer aan het Distributiekantoor gezonden, waardoor bepaalde personen toch hun distributiebonnen konden krijgen⁴⁵.

Bij drukker Van Elburg zijn naar schatting 90.000 valse Ausweise gedrukt, groene Z-kaarten en Bestätigungen. De vervaardigde vervalsingen waren zeer goed en volgens het *Leids Jaarboekje* van 1946 werden deze vervalsingen op grote schaal in Nederland gebruikt. De AC heeft voor een grote hoeveelheid valse en/of vervalste Ausweise kunnen zorgen, omdat men de beschikking had over de benodigde stempels van diverse arbeidsbureau's⁴⁶. Ook in het persoonsbewijs moest soms een stempel en een paraaf worden gezet.

Het werkgebied van de Arbeidscentrale

Volgens het *Leids Jaarboekje* van 1946 hebben in Leiden "tientallen onderduikers" in totaal bijna 7000 kaarten (voor Leiden) ingevuld⁴⁷. Medewerking van LO-mensen is in andere plaatsen aanwijsbaar. Zo werkten er bijvoorbeeld ook mensen in Oegstgeest aan het invullen van Z-kaarten voor het arbeidsbureau te Leiden⁴⁸. De naoorlogse verslagen van de LO en LKP uit andere omringende plaatsen bevatten maar weinig informatie over de Z-kaarten actie. De LO Sassenheim onderhield contacten met het GAB Leiden en bracht valse Bestätigungen en Z-kaarten rond. Valse Ausweise werden via het district verkregen⁴⁹. Soortgelijke berichten zijn er ook uit Gouda, Alphen aan de Rijn en Boskoop⁵⁰. Voor de meeste andere plaatsen in de regio ontbreken de verslagen of bevatten ze geen bruikbare informatie. Dat wil niet zeggen dat er niets gebeurde: het werk hoeft niet alleen door LO-mensen te zijn gedaan. Zo had het hoofd van de afdeling Land- en Tuinbouw van het Leidse GAB uitstekende contacten met de landbouwscholen en te Boskoop met de werkgevers in de boomkwekerij⁵¹. Jaap de Groot, medewerker van de AC werkte ook op die afdeling.

De genoemde instructie van 31 augustus 1944 geeft ons een beeld van de gehanteerde methode, terwijl een verslag van dezelfde datum iets meedeelt over een bepaald buitengebied, namelijk de omgeving van Roelofarendsveen⁵². Deze plaatsen werden bewerkt door "O-K". "O-K" had in iedere gemeente een man, die de zaken "afkamde". Via "O-K" kwamen de gegevens via een vertrouwd postadres terecht bij de AC. De uitreiking van Bestätigungen werd vastgelegd in een kaartstelsel, waardoor controle op uitgifte mogelijk bleef. Interessant is nog de volgende opmerking: *"Voorts wordt er aan gewerkt om alle bewegingen, die in deze plaatsen ageeren, met elkaar in verbinding te brengen om zoo tot een beter overzicht te komen van de resterende werkzaamheden"*. Uit deze gegevens blijkt wel, dat de AC in augustus 1944 in dit gebied kon beschikken over een uitgebreid netwerk van medewerkers, die plaatselijk waren ingeschakeld om bedrijven te bezoeken. Het is niet bekend wie die "O-K" is geweest.

In de Leidse schouwburg hebben Siebelt en La Rivière vele Z-kaarten gecontroleerd en zo nodig door andere exemplaren vervangen. Tevens werden valse Bestätigungen en Ausweise klaargemaakt. Ondanks dat er dus meerdere mensen bij het ophalen en het weer verspreiden van de kaarten betrokken zijn geweest, bleef het feit, dat de Leidse schouwburg het 'General Headquarters' was, een angstvallig bewaard geheim. Zelfs Jaap de Groot kwam er nooit. In zijn 'algemene instructie' van 31 augustus nam Siebelt expliciet op, dat er over de AC niets in de illegale pers mocht verschijnen. Dit hele systeem heeft volgens het *Leids Jaarboekje* van 1946 uitstekend gewerkt: *"De vervalsing was zo goed, dat de Duitsers nooit het bedrog ontdekten; alles klopte perfect, code-nummers der bedrijven, poststempels enz."*

Wanneer de kaart voorzien was van stempels en handtekeningen ging Z1 via de meewerkende ambtenaren (vooral Jaap de Groot van de afdeling Land- en Tuinbouw) naar het GAB. Vermoedelijk zorgde 'Anton' ervoor dat het nummer van het kaartje overeenstemde met dat in de administratie. Het is niet zeker of hij ook ervoor zorgde, dat Z2 terecht kwam bij de Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft. Of er ook een dergelijke connectie is geweest met de Hauptabteilung Wirtschaft in

Amersfoort lijkt wel waarschijnlijk, maar wordt nergens bevestigd. Wellicht ging dat óók via Den Haag. Tenslotte kon Z3 terug naar het bedrijf. De Bestätigung was niet meer nodig en kon worden vernietigd.

Men moet er van uitgaan dat de AC binnen enkele maanden ongeveer 56.000 valse Bestätigungen heeft uitgereikt, tegen 46.000 door de Duitse instantie. Of al deze Bestätigungen ook zijn omgezet in Z-kaarten is niet bekend. Dat zou dan een veelvoud aan kaarten moeten zijn geweest. Op het GAB waren verschillende ambtenaren bij de AC ingeschakeld, zoals bijvoorbeeld ‘nummer 20’. Deze ‘nummer 20’ was eerst enige tijd op het GAB Den Haag werkzaam geweest, alvorens hij op het GAB Leiden (zijn woonplaats) aan de slag kon gaan. Hij was reeds in Den Haag door Siebelt benaderd en zette zijn werk in Leiden voort. Daar onderhield hij onder meer contact met een leidinggevende ambtenaar van de afdeling Bevolking⁵³. Na de bevrijding werden voor de ‘sabotage’ van d Z-kaartenactie de kosten ter hoogte van f. 1465,88 verantwoord⁵⁴.

Het resultaat van al deze arbeid was een vrijwel volledige bescherming van bedrijven en werknemers tegen een gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Door te werken met fictieve én echte bedrijven kwam er een behoorlijk aantal goedgekeurde gevallen in de kaartenbak van het GAB, zodat er geen argwaan ontstond. Maar wanneer het niet-bestaande mensen waren, reageerden zij uiteraard niet op de oproep van het GAB om in Duitsland te gaan werken. Net zomin als de niet-bestaande mensen reageerden op oproepen voor een (her-)keuring. Zodoende werd er maandenlang hard gewerkt zonder resultaat. Of juist met veel resultaat, afhankelijk welke invalshoek men gebruikt. Deze gevallen konden rustig worden doorgegeven aan de politie, de SD of de A.K.D. (Arbeits Kontrolldienst⁵⁵). Dat was een taak van de Fachberater. Hij leverde lijsten met onderduikers aan de politie, die daar niet altijd iets mee deed⁵⁶. De meermalen geuite klacht van de Fachberater dat de Leidse politie zo weinig onderduikers ophaalde, terwijl er toch dagelijks lijsten werden bezorgd, krijgt zo een extra dimensie. De gegevens klopten gewoonweg niet en men was op zoek naar niet bestaande mensen c.q. werknemers.

Wel bestaande bedrijven, die niet aan hun verplichtingen hadden voldaan, kregen allereerst een valse Bestätigung waarmee zij bij controle konden aantonen dat zij de Z-kaarten hadden opgezonden. *“Enkele ambtenaren waren, door contact met de betreffende betreuende Dienststelle, in het bezit van blanco ontvangstbewijzen, welke zij uitreikten, waardoor velen gedekt waren bij de controle”* schrijft het Verslag van het GAB.

Jammer genoeg laat de ruimte ons niet toe lang stil te staan bij het gebruik van de zgn. gele landbouw-Ausweise. Deze Ausweise waren formeel in maart tot en met mei 1943 uitgegeven door de vertegenwoordiger van de Provinciale Voedselcommissaris, de Plaatselijk Bureauhouder. Houders van zo’n Ausweis, werkzaam in de land- en tuinbouw, kregen vrijstelling van de arbeidsinzet. Aangezien controle door het GAB nagenoeg onmogelijk was, bleek de uitgifte van valse gele Ausweise een effectief middel om mannen aan een officiële bruine Ausweis te helpen. De verspreiding van valse gele Ausweise werd vergemakkelijkt, toen deze papieren begin juni 1944 aan de betrokkenen werden uitgereikt en niet meer bij de PBH werden bewaard⁵⁷. Controle was daardoor volstrekt onmogelijk geworden. In feite heeft een strategische samenwerking tussen verschillende instanties onder leiding van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd gedurende de gehele bezettingstijd er voor gezorgd, dat werknemers in de land- en tuinbouw een bijzondere status hebben gehad, dit om de voedselvoorziening (oogst, voedselverwerking) niet in gevaar te brengen⁵⁸. Tegen deze massieve tegenstand was de organisator van de arbeidsinzet, de HSV, uiteindelijk niet opgewassen.

Contacten met andere instanties; Nederlandse Arbeidsdienst

Het Verslag van het GAB vermeldt verder nog, dat er een goede samenwerking was met mensen van het Distributiekantoor. Er kon worden gezorgd dat de door dat kantoor verplicht ingehouden stamkaarten alsnog van een GAB-stempel en handtekening werden voorzien. Ook was er een samenwerking met de gemeentelijke sociale dienst⁵⁹. Op een of andere manier kregen werklozen,

die zich niet op het GAB hadden gemeld, hun stempel en werden dus niet uitgesloten van de 'steun'⁶⁰. Ook had men goede contacten met Plaatselijk Bureauhouders met betrekking tot hen, die werkzaam waren in de land- en tuinbouw. Hoogstwaarschijnlijk betrof dit de legale aanpak om boerenjongens zo veel mogelijk vrij te stellen wegens onmisbaarheid.

Een verhaal apart vormt de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD). De NAD was begin 1941 opgericht en bood aanvankelijk de mogelijkheid in speciale werkkampen op vrijwillige basis "gemeenschapstaken" uit te voeren. Het ging vooral om infrastructurele werken en ontginningen e.d. Vanaf april 1942 waren alle mannen en vrouwen tussen de 18 en 25 jaar, die een overheidsfunctie ambieerden of in het onderwijs werkzaam wilden zijn, verplicht een half jaar te dienen. Ook wie wilde gaan studeren aan universiteit of hogeschool moest éérst zijn dienstplicht hebben vervuld. Vanaf 1 september 1942 werd de arbeidsdienst verplicht voor iedereen tussen de 18 en 24 jaar. De NAD had een licht nationaal-socialistische inslag, reden waarom bijvoorbeeld de confessionelen de organisatie verfoeiden.

Uitstel aanvragen kon slechts met een advies van de Burgemeester. Scholieren daarentegen konden rechtstreeks uitstel vragen. Van deze mogelijkheden is ook door de arbeidsbureau's in samenwerking met onderwijsinstellingen (waaronder de Leidse Onderwijsinstellingen) handig gebruik gemaakt door de mensen voor de Arbeidsdienst te 'parkeren'⁶¹. De jongemannen uit de geboortejaren 1922-1924 waren daarnaast nog vanaf mei 1943 verplicht om in Duitsland of in andere bezette gebieden te gaan werken, maar zolang men niet door de Arbeidsdienst was gekeurd en zolang met de dienstplicht niet had vervuld was men vrijgesteld van de arbeidsinzet. Het ging in de gemeente Leiden alleen al om rond de 800 jongemannen per geboortejaar. De beslissing tot uitstel van de NAD werd op een formuliertje medegedeeld aan de betrokkene, maar ook aan de burgemeester van diens woonplaats. De betrokkene kon zich hiermee op het GAB vervoegen om uitstel van de arbeidsinzet aan te vragen.

De NAD gebruikte op deze briefjes altijd een handtekeningstempel. Vanaf het begin was dat de handtekening van hoofdarbeidsleider F. Goedhart, vanaf april '44 van diens opvolger J. Korstanje. De AC heeft deze briefjes na laten drukken. Er is een origineel briefje bewaard gebleven van begin mei '44, waarop is aangegeven dat de handtekening van Korstanje moest worden nagemaakt, wat ook gebeurd is. Bij Van Elburg zijn vermoedelijk 1000 valse exemplaren gedrukt⁶². Buiten deze uitstelbriefjes werden ook bewijzen van ongeschiktheid gemaakt. De NAD werd na Dolle Dinsdag spoedig min of meer opgeheven.

Nog andere groepen of personen in Leiden?

Vanaf april 1942 (wellicht al eerder) hebben verschillende grote en kleine groepen in en rond Leiden geprobeerd mensen uit de arbeidsinzet te houden, maar in de zomer van 1943 werd dat door de invoering van vele nieuwe verplichtingen praktisch onmogelijk en bleef alleen de mogelijkheid tot onderduiken open.

Op 20 juni 1944 werd Henk Rodenburg in de trein bij Den Bosch gearresteerd met belastend materiaal. Hij reisde op een 'rondgezet' vals persoonsbewijs en maakte deel uit van de TD-groep⁶³. Deze groep had aanvankelijk geen naam, maar werd later zo genoemd omdat deze groep gepoogd heeft de invoering van de Tweede Distributiestamkaart (voorjaar 1944) te saboteren. De TD-groep is ook op het gebied van de arbeidsinzet actief geweest⁶⁴. Deze groep was echter niet zo groot en heeft geen organiserende rol gespeeld. De TD-groep was er juist een voorstander van dat ambtenaren op hun post bleven om illegaal te kunnen blijven werken⁶⁵. Ten tijde van zijn arrestatie was hij rayonhoofd voor de TD-groep met Utrecht als standplaats.

Rodenburg is klaarblijkelijk na zijn onderduiken in februari van dat jaar medewerker geworden van deze groep. Hij bracht in april zijn eveneens ondergedoken collega Van der Hoek in contact met een vertegenwoordiger van een voor hen onbekende groep, wat later de TD-groep bleek te zijn. Van der Hoek vertrok voor deze groep uit Amsterdam naar Groningen, maar werd vrij snel (voor de tweede maal dus) gearresteerd, nu wegens onderduiken. De Leidse politie had hem weten te vinden. Na korte tijd in kamp Amersfoort te hebben gezeten, keerde hij in september naar Leiden terug. Daar

kwam hij begin oktober in contact met Siebelt, die hem betrok bij het NSF-werk: hij werd ingeschakeld bij het uitbetalen van het loon van het stakende spoor- en tramwegpersoneel.

Er is geen enkele aanwijzing, dat de TD-groep structurele contacten heeft gehad op het GAB Leiden, noch op de bijkantoren⁶⁶. Rodenburg is waarschijnlijk pas na zijn onderduiken voor de TD-groep gaan werken. Overigens hadden de LO/LKP en de TD-groep sedert maart 1944 een zeer gespannen relatie naar aanleiding van een diepgaand verschil in opvattingen over de wijze waarop het illegale werk moest worden georganiseerd en hoe distributiebescheiden het beste konden worden verkregen. Keij van het NSF had een hekel aan ze.

Tot slot moet worden vermeld dat er in en door enkele bronnen namen van verscheidene andere Leidse GAB-ambtenaren worden genoemd. De gegevens zijn echter zo summier en indirect, dat wij ze zonder nader onderzoek niet kunnen publiceren. Vermoedelijk gaat het om kleinschalige, individuele activiteiten. Over andere illegale groepen, die in Leiden en omgeving hebben gewerkt, zijn voornamelijk geen gegevens voorhanden waaruit zou kunnen worden opgemaakt, dat zij op het gebied van de arbeidsinzet actief zijn geweest. In totaal zijn er zeker meer dan 20 ambtenaren gearresteerd, geschorst of ontslagen; ruim 40 doken onder.

De arbeidsinzet van Dolle Dinsdag tot de bevrijding

Dolle dinsdag, 5 september 1944, betekende het einde van de georganiseerde arbeidsinzet zoals die bijna drie jaar had bestaan. Nu waren uitsluitend nog mannen nodig voor het aanleggen van versperringen e.d. Voortdurend werden mannen opgeroepen zich bij het arbeidsbureau te melden, waarbij goede verdiensten in het vooruitzicht werden gesteld.

Chef Migratie Middelaer en nog enkele kameraden waren verdwenen, maar Diederix bleef om zich te richten op het leveren van mannen voor het opwerpen van verdedigingswerken (o.a. bij Zaltbommel en de IJssellinie), daarbij bijgestaan door kameraad A. Kunst. In oktober ging hij met ziekteverlof en keerde niet meer terug. Ook Fachberater A. Seitz was verdwenen en werd vervangen door Schertzer, die zijn intrek nam in de Ortskommandantur. Schertzer was verbonden aan het bureau van de Beauftragte.

Naar aanleiding van de eerste opdracht van 13 september om mensen te leveren dook een aantal ambtenaren onder. Diederix vroeg aan de Sociale Dienst en het Nederlands Arbeidsfront om lijsten van de door hen ondersteunde mensen⁶⁷. Alleen het Arbeidsfront ging hier op in, maar deze lijst werd verdonkeremaand. Op woensdag 20 september was er een razzia in de wijk De Kooi en op de 26ste verscheen een oproep voor graafwerkzaamheden voor de Wehrmacht⁶⁸. Bij de ambtenaren werd een pamflet in de bus gedaan om daar niet meer aan mee te werken. Na enig twijfelen en na overleg met Hazelhoff doken velen onder. Zij werden gesteund door het NSF nadat ze met een medewerker – hun reeds in juni 1943 ondergedoken collega Siebelt – contact hadden gehad⁶⁹. Aan het einde van de maand waren vrijwel alle mannelijke ambtenaren verdwenen net als de lijsten en alle sleutels.

In een nieuwe poging arbeidskrachten te krijgen werden in januari 1945 alle mannen tussen de 16 en 40 jaar voor de arbeidsinzet opgeroepen (de zgn. "Liese-actie"). Het begrip 'arbeidsinzet' kreeg een andere betekenis: het ging de bezetter er in feite om zoveel mogelijk mannen in te zetten ten behoeve van de verdediging. Wederom viel de opkomst tegen en al spoedig vonden gedurende de maand januari 1945 verschillende grote razzia's plaats, wat een aangelegenheid van de Wehrmacht was. Op 13 januari werd een grote groep mensen (mannen, vrouwen, kinderen) bijeengedreven. Hun persoonsbewijs werd afgenomen en ter controle naar de Ortskommandantur gebracht. Een groep mannen werd afgevoerd naar Heck's lunchroom⁷⁰. In de dagen daarna werden alle mannen, geboren na 1900, zonder onderscheid opgepakt. Ook deze mensen werden eerst naar Heck's lunchroom aan de Stationsweg gebracht vóórdat zij werden afgevoerd. Daar werden de persoonsbewijzen op vervalsing gecontroleerd. Indien de betrokkene de geconstateerde vervalsing niet wilde erkennen volgden er 'lijfstraffen'⁷¹. Twee GAB-ambtenaren, die persoonsbewijzen teruggaven aan mannen, die bij razzia's waren opgepakt, werden gearresteerd. De Arbeidscentrale leverde valse bewijzen van afkeuring en valse voorlopige vrijstellingen.

Vrijwel direct na de bevrijding kwam Hazelhoff terug als directeur en werd een zuiveringscommissie in het leven geroepen voor het GAB. Vooral voor degenen, die lang hadden doorgewerkt, was het van belang over goede referenties te beschikken. Siebelt heeft aan verschillende medewerkers van zijn organisatie verklaringen gezonden omtrent 'goed vaderlands gedrag', hoogstwaarschijnlijk in verband met de zuivering. Later stuurde hij nog gedrukte bewijzen van waardering⁷².

Conclusie

Naarmate de arbeidsinzet een grotere greep op het leven kreeg, werd de positie van de ambtenaren op het GAB moeilijker. Vanaf het begin waren er enkele ambtenaren, die op eigen initiatief mannen uit de arbeidsinzet probeerden te houden. De invoering van de verscherpte arbeidsinzet vanaf april/mei 1943 betekende dat er vaker een beroep op hen werd gedaan. Door mensen persoonlijk, maar ook door diverse illegale groeperingen werd om medewerking verzocht, wat toch door een opvallend aantal ambtenaren is verleend. Zij probeerden de registratie zo veel mogelijk onbruikbaar te maken en tegen alle regels in vrijstellingen te verlenen. Bij een controle werd duidelijk, dat hun pogingen redelijk succesvol waren geweest. Het aantreden van een nieuwe directeur veroorzaakte een heftige reactie. Zijn pogingen orde in de chaos te creëren moest hij bekopen met een aanslag op zijn leven. Ondanks de aanwezigheid van een nieuwe chef Migratie gingen verscheidene ambtenaren nog maanden gewoon door al bleven er steeds meer van hun werk weg. Tot aan Dolle Dinsdag werd doorgewerkt aan het welslagen van de Duitse maatregelen en is er jacht gemaakt op contractbrekers en weigeraars/onderduikers. Aangezien het arbeidsbureau bij het Z.S.-Verfahren nagenoeg buitenspel was komen te staan waren de mogelijkheden hulp te bieden sterk afgenomen. Een gestructureerde en weloverwogen vervalsing van de Z-kaartenactie is echter niet opgemerkt of onderschat.

Naschrift september 2010: Na de publicatie van dit artikel in 2004 zijn er veel nieuwe gegevens boven water gekomen. Deze worden verwerkt in een nieuwe publicatie.

Afkortingen:

AC: Arbeidscentrale

Collectie AC: verschillende particulieren (w.o. de auteur) beschikken nog over bescheiden van de AC.

Collectie Stempels: de collectie stempels aanwezig in het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum te Overloon.

Collectie Falsificaties: GAL LB 1378/02 bevat een zeer grote hoeveelheid vervalsingen hoogstwaarschijnlijk afkomstig van verschillende falsificatiecentra, waaronder de AC

GAB: Gewestelijk Arbeidsbureau.

GAL: Gemeentearchief Leiden

LJ, Leids Jaarboekje: Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

NA: Nationaal Archief te 's-Gravenhage

NIOD: Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie Amsterdam

Ook in Leiden: In 1982 hebben studenten van de Leidse universiteit vele oud-illegalen geïnterviewd. Een weerslag van deze interviews is geanonimiseerd te vinden in: M. Schwegman en I. Schöffer, *Ook in Leiden, over verzetswerk in en om de stad* (Leiden 1985). In het onderstaande is gebruik gemaakt van de uitgewerkte interviews, welke zich bevinden in GAL inv. nr. 1380/16.

RAB: NA archief Rijksarbeidsbureau in oorlogstijd

¹ B.A. Sijes, *De arbeidsinzet 1940-1945* (Den Haag 1966) 252.

² De Fachberater was een Duits ambtenaar, speciaal belast met de arbeidsinzet. Hij had assistentie van een Sachbearbeiter en Nederlandse ambtenaren. Fachberater en Sachbearbeiter waren in dienst van de Hauptabteilung Soziale Verwaltung (HSV) van het Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, een afdeling van het Rijkscommissariaat.

³ Zoals werknemers van bedrijven, die oorlogsmaterieel produceerden en mensen die werkten in de voedselvoorziening (vooral land- en tuinbouw).

⁴ Overzicht in RAB inv. nr. 114.

⁵ Onder meer het wegvoeren van de militairen in hernieuwde krijgsgevangenschap, het bloedig neerslaan van de stakingen en het daarop volgende bevel de radio in te leveren.

-
- ⁶ A.J.H. Bauer *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd. 1940 - 1945.* (Delft 1948) 58.
- ⁷ RAB inv.nr 67 GAB Leiden in oorlogstijd; de meeste gegevens zijn ontleend aan de diverse naoorlogse verslagen van medewerkers. Hoewel het Verslag is ondertekend “voor gezien” door Hazelhoff, heeft hij het niet geschreven. Het is waarschijnlijk opgesteld door iemand die niet illegaal heeft gewerkt en tot het einde toe is gebleven. In dit artikel wordt geen onderscheid gemaakt tussen ambtenaar of arbeidscontractant.
- ⁸ Aldus het dagboek van J. Brandenburg, datum 23 sept. 1943; zie *LJ* 87(1995) p. 142 en 143.
- ⁹ Hij was werkzaam geweest op de afdeling Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling.
- ¹⁰ Hazelhoff vond emplooi bij het college van Rijksbemiddelaars. In juli 1943 werd J. Vlug (NSB) directeur.
- ¹¹ I. Moerman en R. van Maanen, *Pietersgracht 28. Het gezin Kromhout in oorlogstijd*, *LJ* 87(1995), p. 135 e.v.
- ¹² Over Stoffels: *Leidsch Dagblad* 19-1-1985, interview met een werknemer van de sigarenfabriek. Stoffels woonde naast het Joods weeshuis aan de Cronesteinkade 20 en was daar zeer bij betrokken. Zie: G. Kerkvliet en M. Uitvlugt, “Een pot piccalily voor Westerbork. Verslag van de vernietiging van het Joods weeshuis te Leiden in 1943”, in *LJ* 80(1988), p. 159 e.v.
- ¹³ R.C.J. van Maanen, “Getuigenissen van het Leidse verzet”, in *LJ* 87(1995), p. 35.
- ¹⁴ *Leiden in WO II* blz. 142 noemt Ans Gautier bij de medische dienst. *LJ* 38(1946) p. 81 spreekt over een hulpverpleegster, die bij de groep “Lex” was betrokken. Zij hielp ook anderen. Er werkte op de keuringsafdeling van het GAB dus ook een verpleegster. Vgl. RAB GAB Leiden in oorlogstijd p. 9.
- ¹⁵ Deze bewijzen werden vanaf de zomer van 1943 gedrukt bij drukkerij Van Zijl op de hoek van de Nieuwe Rijn en de Herengracht. De betrokken drukker is pas na april 1943 in Leiden komen wonen; de beschreven activiteiten kunnen dus pas op zijn vroegst in de zomer van '43 zijn begonnen. Zie interview uit 1982 i.h.k. van *Ook in Leiden* met de drukker J. Bax. Het ging om formulieren voor de Organisation Todt.
- ¹⁶ Zie *Een enveloppe met inhoud* elders in dit nummer. De auteur is zijn jongste zoon.
- ¹⁷ De tekst in *LJ* 1946 p. 166 is ontleend aan het Verslag p. 6 en 11. We weten niet hoe betrouwbaar deze cijfers zijn.
- ¹⁸ *De arbeidsinzet* p. 283 komt op 50%. Een substantieel aantal mannen hoefde zich niet te melden of was reeds werkzaam in Duitsland. Men kan bij de berekening uitgaan van ongeveer 115.000 inwoners in de onder het bureau Leiden vallende gemeenten; ongeveer 4,75% daarvan waren jongens, die in de betreffende jaren waren geboren.
- ¹⁹ RAB inv.nr. 67 GAB Leiden in oorlogstijd, rapport d.d. 21-12-1943.
- ²⁰ RAB inv. nr. 67 GAB Leiden in oorlogstijd bevat twee brieven van Diederix aan de Directeur-Generaal van het Rijksarbeidsbureau d.d. 21 december 1943. Diederix schrijft letterlijk over “dhr. X”, zodat we mogen aannemen, dat hij op dat moment niet wist wie deze persoon in werkelijkheid was. Het was volgens hem niet een ambtenaar van het GAB.
- ²¹ Waarschijnlijk werd hem geen sabotage ten laste gelegd, want dat zou een zwaardere straf hebben betekend.
- ²² RAB inv. nr. 67 GAB Leiden in oorlogstijd, verslag van Tierolf (chef administratie).
- ²³ Er zijn verschillende instanties bij deze actie betrokken geweest. De bekendste zijn de Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft te Den Haag (afgekort *EuL*) en de Hauptabteilung Wirtschaft te Amersfoort. Beide waren net als de HSV afdelingen van het Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, maar hadden tegenstrijdige belangen.
- ²⁴ Sijes gebruikt in *De arbeidsinzet* op p. 353 de eerste term.
- ²⁵ Over deze aanslag *Leidsch Dagblad* 9-2-1985, interview met J.D. De aanslag is gepleegd door drie mannen. Het opgegeven motief lijkt voor deze daad wat aan de magere kant. Een andere dader is geïnterviewd in het kader van *Ook in Leiden*. Uit dat gesprek blijkt niet dat er een opdracht van hogerhand is geweest, maar dat het een puur Leids initiatief is geweest. In het *Leidsch Dagblad* van 8 januari 1994 wordt de dader wederom geïnterviewd. Hoewel hij anoniem blijft, herkennen we hierin dezelfde gegevens als van D. Volgens D. heeft ook iemand anders de aanslag opgeëist. Geen van beide betrokkenen geeft echter een duidelijk motief. Zie ook J. Miermet en W. Rozendaal, “De Leidse politie tijdens de tweede wereldoorlog”, in: *LJ* 87(1995), p. 124.
- ²⁶ De Raad van Verzet was in april 1943 opgericht en beoogde een overkoepelende verzetsorganisatie te worden. Dit is niet gelukt. De RVV hield zich voornamelijk bezig met radioverbindingen en sabotage.
- ²⁷ RAB inv. nr. 67 GAB Leiden in oorlogstijd verslag van Tierolf, chef administratie. Dit verhaal wordt nergens bevestigd.
- ²⁸ Het Verslag vermeldt: April 1944: F.M. Bocze en C.H. Carton. Mei 1944 Sj. Mazurel, J.C. de Bruin, J. v.d. Ruit, J. Planje. Bocze, Planje en Carton overleden in Duitsland. Carton werd echter op 15 mei gearresteerd, zie NIOD knipselarchief KB I 8053.
- ²⁹ Afgebeeld in *LJ* 1995 p.32.
- ³⁰ J.T. Vellenga, "Het kleine front op Willemskade 10a: het Leeuwarder arbeidsbureau in oorlogstijd", in: *Bydragen ta pleatslike skiednis* IV(1996) afl. 4, p. 98. Gedurende zijn absentie was J. Boon uit Alkmaar directeur.

-
- ³¹ Er moeten in totaal enkele tientallen mensen op tijdelijke basis hebben gewerkt.
- ³² H.M.P. Hakkaart was eerst ambtenaar op het GAB Den Haag. Zie RAB inv. nr. 60 GAB Den Haag in oorlogstijd voor zijn geschreven verslag.
- ³³ Het Nationaal Comité van Verzet (NC) werd net als de Raad van Verzet begin 1943 opgericht. Beide organisaties beoogden een overkoepelende, landelijke verzetsorganisatie te worden, wat niet is gelukt. Het NSF en het NC waren twee sterk verwante organisaties. Overigens werd het NC op vergaderingen meestal vertegenwoordigd door L. Neher en niet door Van Velsen.
- ³⁴ NIOD Archief 251a LO\LKP inv. nr. BX 3 d.d. 24-3-1944.
- ³⁵ LO-leider van Den Haag en Zuid-Holland
- ³⁶ Dit staat in het verslag van H.M.P. Hakkaart p. 5. B.A. Sijes, *De arbeidsinzet 1940-1945* (Den Haag 1966) vermeldt deze vergadering op p. 349, maar noemt niet de namen van Everstijn en Hakkaart.
- ³⁷ *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*, (Kampen 1979 3^e druk) deel I p. 73 vermeldt deze vergadering heel summier. Deze vergadering wordt door Pruys beschreven in NIOD Archief LO/LKP 251a, BX-1. De connectie met Valstar is te vinden in het gesprek met W. Valstar in map BX-3.
- ³⁸ Aldus Everstijn in zijn bijdrage aan het boekje *Walraven van Hall* p. 61. Dit boekje is in 1946 in kleine oplage vervaardigd als vriendenboekje voor de weduwe.
- ³⁹ *LJ* 1946 p. 79. We kunnen er van uitgaan dat deze informatie afkomstig is van Everstijn. Het verslag van Hakkaart in GAB Den Haag in oorlogstijd meldt dat ong. 50% van de kaarten bij zijn Hauptabteilung vals was. Daar zullen ook kaarten uit andere regio's bij hebben gezeten.
- ⁴⁰ *Leidsche Courant* 4 mei 1965. Vriendelijke mededeling van mw. E. van Nieuwkerk, dochter van de beheerder.
- ⁴¹ RAB inv. nr. 60 GAB Den Haag in oorlogstijd, verslag van A. Versteeg. Zie ook NIOD knipselarchief KB I 7140. Van der Voort was pas 17 jaar oud. Hij overleed reeds in 1956.
- ⁴² Bijlage A bij Runderlass129/44 afkomstig van W. Buckan, hoofd van de afdeling Arbeitseinsatz van de HSV aan o.a. de Fachberater, te vinden te vinden in RAB inv. nr. 198. Ook in de collectie AC bevindt zich een afschrift.
- ⁴³ *Het grote gebod* dl. I p. 280 en dl II p. 360. A.S.M. Siebelt, "Sporen van fraude. Enkele valse papieren uit de collectie oorlogsdokumentatie van het SAHM", in *De Schatkamer. Regionaal historisch tijdschrift Hollands midden* 17(2003) afl. 2 p. 75.
- ⁴⁴ *Het grote gebod* dl. II p. 366. Deze bewijzen doken o.a. op in Enschedé, zie *De arbeidsinzet* 358. C. Hilbrink, *De illegalen. Illegaliteit in Twente & het aangrenzende Salland 1940-1945* (Den Haag 1989) 68.
- ⁴⁵ De collectie Falsificaties bevat in bandje "A en B no 8" een dergelijk briefje. Het gaat vergezeld van een velletje met oefeningen voor de handtekening van Middelaer.
- ⁴⁶ o.a. Amsterdam, Den Haag, Eindhoven, Heerenvveen, Hengelo, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Maastricht, Middelburg, Rotterdam, Schiedam, Utrecht, Zwolle.
- ⁴⁷ Interview met Jaap Kranenburg in het kader van *Ook in Leiden*. Zie verder *LJ* 38(1946) p. 76, lees in verband met p. 79. De Z-kaarten waren aanvankelijk makkelijk te krijgen bij de Kamers van Koophandel. Later werd dat veel moeilijker.
- ⁴⁸ *Oegstgeest in bange dagen* p. 118 ten huize van de fam. Breebaart; er liep ook een contact met de Oegstgeester groep Talboo/Veen en met de KP van Marinus Post.
- ⁴⁹ NIOD archief 254a LO\LKP AH4.
- ⁵⁰ *Het grote gebod* dl II p. 360 en dl. I p. 280.
- ⁵¹ RAB inv. nr. 67 GAB Leiden in oorlogstijd, verslag van M. van Veen; in Boskoop was boomkweker W. van Wijk districthoofd van het NSF en medewerker van de LO. Hij werd in juli 1944 gearresteerd en is in Neuengamme overleden.
- ⁵² Rijpwetering, Roelofarendsveen, Zoeterwoude, Leimuide, Oude Wetering, Nieuwe Wetering en Oud-Ade.
- ⁵³ Deze persoon wenst anoniem te blijven. Zijn vader werd na de aanslag op de directeur van het GAB als gijzelaar weggevoerd. Bron: correspondentie van na de bevrijding in bezit van de auteur. Buiten de bekende ambtenaren Montanus en Van Wijk werkte er dus zeker nóg een ambtenaar voor de illegaliteit.
- ⁵⁴ NIOD Archief 185b NSF inv. nr. 16. Tevens werd een bedrag genoteerd van f. 1511,47 voor kantoorkosten (huur van schrijfmachines, cliché's, papier, inkt e.d.).
- ⁵⁵ Deze dienst is opgericht in het voorjaar van 1944 en bestond uit mensen van de Landwacht en Nederlandse SS.
- ⁵⁶ J. Miermet en W. Rozendaal, "De Leidse politie tijdens de tweede wereldoorlog", in: *LJ* 87(1995), p. 121.
- ⁵⁷ Over dit belangrijke feit is nauwelijks iets bekend.
- ⁵⁸ Hierover uitvoerig G.M.T. Trienekes, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945* (Utrecht 1985). De Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft steunde het RBVVO volledig.
- ⁵⁹ *Leiden in WO II* 233 meldt dat op 8 maart 1945 Jan Jonk werd gefusilleerd. Jonk was geen ambtenaar van het GAB maar van de Dienst Sociale Zaken. Volgens het Verslag p. 10 had hij langdurig samengewerkt met ambtenaren van het GAB voor de illegaliteit en was ondergedoken.
- ⁶⁰ Hierover meer in *Een enveloppe met inhoud* elders in dit nummer.

⁶¹ *De arbeidsinzet* 196.

⁶² Het briefje bevindt zich in de collectie AC. Het cliché voor dit formulier is afgedrukt in de *Leidsche Courant* van 4 mei 1965. Ook de collectie Falsificaties bevat enkele van deze briefjes. Het valse stempel met de handtekening is nummer 13.085 van de collectie Stempels.

⁶³ Rodenburg werd op 11 augustus 1944 in Vught onder zijn valse naam gefusilleerd (vriendelijke mededeling P. Rodenburg). In de literatuur wordt meermalen gesproken over de 'driehoek' van contacten die de groep "Lex" zou hebben gehad. Na het verdwijnen van Rodenburg in februari had deze groep waarschijnlijk geen contacten van enige importantie meer op het GAB.

⁶⁴ H. Buiten en I. de Haes, *Het geruisloze verzet. De geschiedenis van de TD-verzetsgroep tijdens de Duitse bezetting* (Amersfoort 1988). Ook heeft men geprobeerd bij de spoorwegstaking een rol te spelen. De TD-groep werkte voor wat de arbeidsinzet betreft vanuit het GAB Rotterdam en heeft naar eigen zeggen alle Arbeidsbureau's benaderd voor medewerking. Het resultaat blijft echter onduidelijk.

⁶⁵ Direct na de bevrijding publiceerde de TD-groep het boekje *Een analyse van het verzet 1940-1945*. (Amsterdam 1945). Zie p. 19.

⁶⁶ Dit leid ik althans af uit het volkomen ontbreken van ook maar enige aanwijzing in *Het geruisloze verzet*. In het overzicht van de netwerken van de groep ontbreekt Leiden.

⁶⁷ Het Nederlands Arbeidsfront was de gelijkgeschakelde vakbond, o.m. belast met werkloosheidssteuning uitsluitend voor leden.

⁶⁸ *Leiden in WO II* 195.

⁶⁹ *De arbeidsinzet* 529. RAB inv. nr 67 GAB Leiden in oorlogstijd, verslag M. van Veen.

⁷⁰ M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd* (Leiden 1946) 129.

⁷¹ *De arbeidsinzet* 592.

⁷² O.a. nummer 20 en 'S 102' ontvingen zo'n verklaring; de laatste in afschrift te vinden in NIOD Archief Commissie voor de Perszuivering, dossier *Het Binnenhof*. De zuiveringscommissie voor het GAB werd op 17 mei opgericht. De verklaring voor 'nummer 20' is gedateerd 16 mei.